

ASSAIG METODOLÒGIC A FI D'EMPLAÇAR EL TEMPLE D'AFRODITA

David Graupere Villà

Autors grecs i llatins van reportar l'existència d'un temple a Afrodita al nord-est de Catalunya. Restes que fins avui no han estat trobades. Més enllà de les fortes implicacions polítiques que d'ençà del segle XVI van donar al temple per a traçar la partió de Catalunya, la qüestió clau és que hom va deixar-ne la recerca arqueològica, del temple, de les ciutats gregues catalanes, de tot, una deixadesa que té per símbol el mateix temple. A més del prejudici intel·lectual de l'elit institucional del país cap a allò que no sigui romà: sigui iber, sigui hel·lè o sigui jueu.

Què en diuen els clàssics?

Són tres els que en parlen directament, del temple: Estrabó, Claudi Ptolomeu i Plini el vell. Gràcies a ells sabem que l'emplaçament era estrictament entre Roses i la serra de l'Albera, el contrafort oriental dels Pirineus, i que era visible des del mar. Ningú no esmenta el temple amb relació a Portvendres, Pomponi Mela situa una cala anomenada Port de Venus <enmig dels promontoris del Pirineu>, però en esmentar-la no parla de cap temple. Un altre aspecte important de l'emplaçament del temple és que era en un paratge natural, si hagués estat un temple urbà, haguessim reportat directament Roses o Vilajuïga o...

Estrabó en descriure el golf de Lleó, el situa fronterer amb la Ibèria (*Geografia* IV.1.3,6). L'acabament natural del mateix golf de Lleó és el mateix cap de Creus, topònim no definitiu. És significatiu que Marca digui que avui es diu Cap de Creus car pressuposa que abans tenia un altre nom. Coromines cita la punta del cap <on els grecs havien plantat

l'estàua d'Aphrodite Kytheraia, després desbancada per la gran creu del CAPUT CRUCIS>. I Flórez, <la punta exterior del cap llamado hoy de Creus, y antes, de Venus>.

Claudi Ptolomeu el situa on el Pirineu troba la Mediterrània, <més enllà> de *Rodhe*. Però Ptolomeu diu més: situa el temple després de la ciutat de Rhode a dins del mapa dedicat a Hispània, però al mapa dedicat a la Gàl·lia, fa servir el temple com a punt de referència, al nord del temple hi assenyala el riu Tec, el qual amb el seu curs ressegueix la carena justament de l'Albera talment com si en fos la seva ombra.

Finalment, Plini el vell és el més concret de tots tres, però el que ha generat més de confusió entre els historiadors: deia que el temple era al nord d'un riu anomenat Tícer, del qual <dista quaranta-mil passes [...] a l'altre costat del promontori> (*historia natural* III.4.2).

Com hem de llegir la descripció de Plini el Vell?

Una primera qüestió és saber de quin riu es tracta. Segons l'historiador Pelai Negre Castell, no hi ha cap dubte que Tícer és Ter, gràcies a l'excel·lent article < Los nombres primitivos de los ríos muga, fluvia y ter>, hom pot veure l'evolució al llarg del temps, comparant tots els texts clàssics l'un al costat d'un altre ens menen cap als noms dels documents medievals.

Una segona qüestió és saber com traslladar aquestes 40 000 passes al mapa (1000 passes són 1481 metres). Si ho fem en línia recta és absurd, 60 quilòmetres des de la gola de qualsevol dels tres rius Muga, Fluvia o Ter, depassem el riu Tec. Cosa absurda perquè sabem que el límit nord és la serra de l'Albera. Cal tenir en compte que la gola del riu Ter abans de l'edat mitjana era entre la vila de l'Escala i les ruïnes d'Empúries perquè durant l'edat mitjana va esser desviat del seu curs natural cap al mar.

En aquest punt hi han historiadors que accepten que 60 000 passes no fa trellat i suposen que Plini el vell s'erra amb la distància o bé que enlloc d'escriure XI es va escriure XL per un error de còpia. Sigui com sigui, fins que no es trobi el temple, no sabrem a bon dret si hi ha un error o no hi és.

Podem assajar de comptar les passes segons la xarxa viària romana del segle I dc. Hi havien dues vies principals: la via Augusta i la via Domícia, les quals enllaçaven per dos punts: el Pertús pel coll del mateix nom i per la costa , de Portvendres a Portbou. Dos articles excelsos de l'arqueòleg Josep Casas i Genover sobre la xarxa viària romana a les comarques de Girona assenyalen les vies secundàries, com la que hi ha d'Empúries a la via Augusta i apunta el ramal de Portbou a Figueres però sense concretar en mapa el traçat.

Per al ramal Portbou-Figueres n'he fet una aproximació segons la ruta del ferro, que justament és la via fèrria, fer l'aproximació pel camí del tren crec que és encertat perquè la via des d'un punt de vista d'enginyeria no pot depassar un 3% o 4% de desnivell just el que calculaven sempre, també els romans, quan havien de projectar una via; en general ha estat una pauta constant al llarg de la història de construcció de les vies de comunicació fins que van sortir els vehicles motoritzats. Seria prou probable que les restes de ramal romà entre Figueres i Portbou fossin majoritàriament just a sota del camí de tren actual, motiu pel qual han estat traçades molt fragmentàriament pels arqueòlegs.

Quin criteri tenien els grecs en construir i en retre culte als temples?

La planta rectangular de Verdera és descrita com a església, en canvi, la de Querroig és descrita com a planta d'una torre, les dues plantes són a dins del perímetre de cada castell; sense posar en dubte aquests usos medievals, és viable plantejar-se la hipòtesi

de treball que van tenir un ús antic o clàssic i que després van esser aprofitades. Un exemple n'és el mateix castell de Querroig, les seves pedres van esser reutilitzades per bastir una torre de gaita posterior.

A més d'analitzar les fonts clàssiques escrites, dels edificis de culte, en podem estudiar **els trets arquitectònics** (la planta, les dimensions, el peristil), **l'equipament** (altars o estructures relacionades, llar o *eschara*, bancs, bases de culte...), **emplaçament** (edificis als afores d'una colònia, emplaçament destacat com al cim d'una muntanya, edificis situats a dins d'una necròpolis o al seu veïnatge, edificis dins d'un santuari), **orientació, inscripcions, evidència de culte** (sacrificis d'animals, ofrena de menja o beuratge, rituals en el menjar...).

Pel que fa a l'equipament o a l'evidència de culte, no es pot establir un criteri a priori a fi d'identificar un indret és clar, perquè són el resultat d'una excavació i estudi arqueològics.

L'emplaçament i l'orientació són aplicables a priori, no ens cal saber si hi ha un jaciment. Podem pressuposar un indret específic a partir d'una informació a priori. Les inscripcions també es troben en una excavació arqueològica, però la toponímia també ens pot esser d'ajut. Els trets arquitectònics també són aplicables un cop identificades unes restes, no cal fer una excavació, però cal tenir restes visibles via google earth, per exemple.

Quins candidats podríem triar a priori si apliquem tots els criteris alhora?

El temple d'Afrodita a Catalunya sabem que no era urbà, havia d'esser en un emplaçament natural destacat, podia esser en el cim d'una muntanya, l'empordà geogràficament va esser triat pels grecs perquè té uns trets geogràfics específics òptims segons el seu patró en establir colònies. Si analitzem els temples d'Afrodita a d'altres colònies o ciutats gregues, podem

establir una sèrie de pautes, de regularitats. El castell de Venus d'Erice on hi han les restes del temple, a Sicília, és a una alçada de 765 metres, la més alta en la zona marítima, el d'Acrocorint, a Grècia, també és a una alçada de 549 metres també el cim més alt de la seva geografia marítima. Són uns temples no urbans, miradors naturals, encimbellats a l'alçària màxima d'una geografia marítima.

Cim	alçària	Dist. mar
Erice	765 m.	3.8 km
Corint	549 m.	4.6 km

Les vies romanes tenien mil·liaris a partir dels quals calcular distàncies entre viles o ciutats importants. Per tant, podríem assajar de comptar els 60 quilòmetres resseguint les vies romanes en la mesura del possible. Fent el càlcul des de la gola del Ter, aleshores a prop de l'Escala, vers al nord tot passant pel ramal de la costa cap a Portbou i tenint en compte que el temple ha d'esser vist des del mar, un emplaçament candidat fóra el puig de Querroig pertanyent al terme municipal de Portbou i també de Cervera de Rosselló.

Si en lloc d'enfilar cap al puig de Querroig, uns 62 quilòmetres en total, des de la gola del Ter, hagués seguit fins al cap de Biarra de Portvendres, m'hagués depassat molt dels 60, uns 90 quilòmetres en total. Si per contra, agafo com a hipòtesi les 11 000 passes, uns 16 quilòmetres, hauria de partir forçosament del Fluvia, ens situem a la serra de Rodes (hom podria considerar aquesta serra com el primer promontori o contrafort dels Pirineus), el punt més alt d'aquesta serra, el castell de Verdera, a 670 metres d'alçada.

Geogràficament les restes de Querroig són a la part més oriental de tots els promontoris pirinencs (tant si hom considera que n'hi ha un o més d'un, de promontoris, tothom pot estar d'acord en què aquest contrafort és el més oriental) just a la carena de la serra de l'Albera marítima, en el cimal més dominant de 670 metres, un paratge natural que és del tot visible de mar estant. La distància al mar

sembla encara més raonable que el temple-mirador d'Erice o Corint.

Km	Cim	alçària	Dist. mar
60	Querroig	672 m.	3.4 km
16	Verdera	682 m.	2.8 km

Què ens reporten els trets arquitectònics?

Pel que fa a la planta, podem analitzar-la sobretot en termes de ràtio entre amplada i llargada. Les plantes que trobem són rectangulars, tanmateix tant aquestes com les absidals poden esser edificis de culte. Segons les restes preservades, la planta del temple a Afrodita és rectangular i allongada tal i com assenyala Alexander Mazarakis a la seva extensa obra descriptiva.

Temple	Planta
Corint	Rectangular
Urània	Rectangular
Palazzolo Acreide	Rectangular
Cnidos	circular
Erice	circular (?)
Querroig	Rectangular
Verdera	Absidal

Hom sap que l'allongació amb absència de divisions a dins la nau era característic d'edificis sacres. Querroig té dos amidaments sobre la planta de la torre anomenada de l'homenatge, una del llibre de *R. Rull, 15 de llarg per 8.2 d'ample, una altra **d'Arnald Plujà al seu llibre <Castell de Querroig>, 15 de llarg per 6 d'ample, totes dues tenen una excel·lent ràtio en plantes rectangulars allongades, 2.15 i 2.5. Pel que fa a la planta de Verdera, en no tenir-ne registres documentals d'abans de la segona meitat del segle XIII i sabent que té un origen força més antic per la tipologia de la seva construcció, no es pot saber si va substituir un temple més antic, ni tampoc si o bé l'església de bon començament tenia una única nau i més tard n'hi van afegir dues de laterals (com, de fet, havia passat amb moltes d'esglésies també de la mateixa serra, per exemple, Santa Helena de Rodes que en origen, l'església tenia una sola nau

rectangular), o bé van construir les tres naus al mateix temps.

Lloc	Llarg	Ample	Ràtio
Corint	16	10	1.6
Urània	17	8	2.12
Palazzolo	18.30	39.50	2.15
*Querroig	15	8.2	1.82
**Querroig	15	6	2.5
[1]Verdera	15.42	12.57	1.22
[2]Verdera	15.42	5.7	2.7

*plàanol de R. Rull

**plàanol d'Arnald Plujà

[1] nau central i les dues naus laterals

[2] nau central

Què ens diuen els noms de lloc?

Un altre aspecte a tenir en compte és la toponímia, en un joc etimològic, sempre he pensat que el nom de Catalunya és resultat de la hibridació de *kata- (en grec, a prop) i -lunya de *-lurra (protobasc o ibèric, neu), atès que el so de la erra no existeix en grec, van adaptar el so al punt d'articulació, així doncs <a prop de la neu>. Cal recordar que el centre dels Pirineus no va esser romanitzat sinó catalanitzat; atès que els grecs es van endinsar fins a Núria, el contacte dels grecs amb els nuclis bascoides dels Pirineus podria haver perviscut. De fet, penso molt probable que Cadaquers també sigui un topònim híbrid, compost pel terme *kata- grec, així a l'any 1030 en el primer document escrit s'hi llegeix <Kadachers>.

Molt aclaridor l'article <la presència grega a Catalunya> de Jaume Nieto i Sierco, segons el qual els habitants grecs de les dues ciutats del golf de Roses no eren dos enclavaments aïllats a la costa, sinó que van explorar i resseguir zones del rerepaís i, en alguns casos, es van establir en el territori comprès dins del triangle de base el riu Ter i el riu Tec i de vèrtex les muntanyes de Núria. Aquesta presència obligaria a establir punts de referència toponímics que anys més tard faria seu la població romanitzada.

La imatge d'una població grega aïllada de les poblacions nadiues és comprensible en el moment d'establir les colònies, però és

inqüestionable la petjada deixada en el país per la presència al golf de Roses de les dues ciutats gregues. Segons el professor Blanco Freijero, <Tal vez en el siglo V, mientras Marsella pasaba por un mal momento económico, Emporion asumiese la dirección de gran parte o de todo el comercio griego del Mediterráneo occidental, haciendo uso de su situación estratégica, no sólo frente a los pueblos del golfo de León y de Cataluña, sino en relación con las Baleares y con el área del comercio cartaginés. Tal es la compleja e interesante problemática que en el momento actual rodea a la ciudad griega de Ampurias>, aquesta posició capdavantera requeria d'un control militar i polític en un radi prou gran partint de les dues ciutats ni que fos per fornir-se de primeres matèries.

Segueix, el document de Pech Maho reporta que els ciutadans d'Empúries construïen vaixells i barques per a esser venudes. La construcció naval era una indústria essencial, per a la qual calia avet per a l'arbre de la nau i els remes, alzina per a la quilla i pollancre per a les altres parts del vaixell; les veles, amb pell; les àncores, amb metall, fetes servir ja d'ençà del segle VIIè aC.

No justificaré més la importància de la toponímia i lèxic grecs a la Catalunya septentrional, d'entrada el mateix nom de *Venus pirinea* reportada per fonts escrites derivat de Pyrene, nom d'una ciutat antiga, de localització desconeguda, que conté l'element grec *Pyr* 'foc'. O el nom mateix de la comarca de l'Empordà que és una forma derivada d'Empúries (que prové del llatí *Emporiae*, d'origen grec *ἐμπορίον*). A més de Roses (*Rhode*) o Empúries i els seus derivats com la mateixa serra de Rodes o Arenys d'Empordà, hi han topònims de probable arrel grega a la mateix zona, com serien Cadaquers, Fortià, santa Eugènia (d'Avinyonet de Puigventós), Tonyà, Pontós, Boadella o el mateix nom del riu Ter...

Portbou és compost de <port> i un segon terme <bau> que per causa d'una assimilació regressiva passa a <bou>, terme

etimològicament desconegut. Pel que fa a Querroig, de camí cap al puig, hom troba el coll dels belitres, mot que prové del grec βλίτρη, ‘paraula que no significa res’, ‘home o cosa que no val res’, el mot grec es va mantenir en ambients escolàstics, com ho prova el cat. blitiri o blediri amb el significat <d'estudiant de primer any> (Cf. Corominas DECast, i, 440).

Amb relació a les restes de Verdera, em demano si no va passar res de semblant al cap de Creus, abans cap de Venus, sembla que hi hagi una pruïja per a cristianitzar els topònims dels volts de Verdera amb les paraules <sant> i <creu>; començant pel nom del mateix castell, Sant Salvador (el mateix desig cristianitzador a l'església de Sant Feliu Vilajuïga, on <l'edifici antic és conegut popularment com a sinagoga, tot i que no hi ha cap raó històrica que ho justifiqui> escriu la batllia), al vessant de llevant de les restes hi ha el despoblat Santa Creu de Rodes, a l'est de les ruïnes de l'ara esmentat poblat medieval abandonat hi ha l'església Santa Creu de Rodes o Santa Helena, el poble habitat més a prop del monestir de Sant Pere de Rodes, hi ha La Vall de la Santa Creu.

És d'ajut l'orientació de la planta?

Pel que fa a l'orientació del temple, no hi ha cap pauta coneguda tant a dins com a fora de l'estreta Grècia, depèn de molts de factors: de les condicions climàtiques, del paisatge, de l'espai abastable. Caldria fer un buidatge de l'orientació de tots els temples de les 400 noves ciutats estat de la Magna Grècia.

Però, seguint amb la descripció de les restes, les dues candidates, a més de l'alçada màxima, a L'Albera marítima i la Serra de Rodes, tenen la planta de la nau en direcció est, Verdera; sud-est, la de Querroig.

Per tal de maximitzar la llum i temperatura a l'hivern a dins d'un edifici, a Catalunya, si suposem l'entrada de la planta de Verdera d'orientació cap a l'est el sol hi incideix des

que surt fins al migdia; però si l'entrada era d'orientació cap a l'oest el sol hi toca des del migdia fins al capvespre.

Si hom suposa l'entrada de la planta de Querroig d'orientació intermèdia cap a sud-est a l'hivern el sol hi toca tot el dia i la resta de l'any, fins al migdia. Si altrament és nord-est a l'hivern no hi entra el sol i la resta de l'any, fins a migdia. Aquí fóra lògic de pensar que l'entrada era cap al sud-est.

BIBLIOGRAFIA

Alexander Mazarakis Ainian

From rulers' dwellings to temples architecture, religion and society in early iron age greece (1100-700 b.c.)

Jonsered 1997 Paul Aströms Förlag

Pelai Negre Pastell

Los nombres primitivos de los ríos Muga, Fluvia y Ter

Jaume Nieto i Sierco

La presencia grega a Catalunya a través de la toponímia

Josep Casas i Genover

La xarxa viaria romana a les comarques de Girona.

Josep Casas i Genover

Aproximació a l'estudi de la Via Augusta a les comarques de Girona (I)

Enric Carreras i Vigorós

Les referències de Cadaqués i del cap de Creus segons la Marca Hispànica

Pau de Soto, Cèsar Carreras

Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns apunts

Ferran del Campo i Jorda, Anna Cuso i Recasens y Marta Eri i Rufat

La red viaria prerromana y romana en la comarca del alto ampurdán (girona) hasta el siglo I a. c.

Lluís Buscató i Somoza

Noucentisme i arqueologia. Emili Gandia i les excavacions arqueològiques dels anys 1916 i 1917 a Roses

Josep Ainaud de Lasarte

Les venus catalanes